

प्राचीन भारतातील ज्ञानवैभव

संपादक - डॉ. महादेव गव्हाणे

प्राचीन भारतातील ज्ञानवैभव

(Knowledge Splendor in Ancient India)

संपादक
डॉ. महादेव गव्हाणे

प्राचीन भारतातील ज्ञानवैभव
(Knowledge Splendor in Ancient India)
मुख्य संपादक - डॉ. महादेव गव्हाणे
कार्यकारी संपादक
प्रा. राजेन्द्रप्रसाद आर्य,
प्रा. रमेश रामलिंग स्वामी,
प्रा. विनय व्यंकट गायकवाड

ISBN 978-93-91689-63-6

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
डॉ. रमेश स्टॉप, लोहा रोड, लातूर
नो. ९४२१९८६९३५, ९४२१९३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

प्रथम आवृत्ती :- फेब्रुवारी २०२३

मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॅम्प्युटर, लातूर

मुखपृष्ठ : विरभद्र गुळवे

मूल्य : ३५०.०० रुपये

"प्राचीन भारतातील ज्ञानवैभव" या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

मनोगत

भारतवर्ष खूप प्राचीन देश आहे येथील संस्कृती व ज्ञान परंपरा खूप प्राचीन आहे. भारतात पूर्वी मालंदा, तक्षशिला, काशी आदी ठिकाणी प्रसिद्ध विद्यापीठ होते. जेथे ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी वेगवेगळ्या देशातून विद्यार्थी येवून ज्ञान ग्रहण करीत होते. संपूर्ण जगात भारताच्या विद्वत्तेची खूप मान्यता होती. कधी काळी भारताला 'सोने की धडिया' म्हटले जात होते. त्याच्या मागे ज्ञान वैभवाची व धन, धान्य, संपत्तीची परिदृश्यता व्यक्त होते. या वैभवाला हानी पोहचविण्यासाठी आपल्या भारतावर मुगल, इंग्रज, डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज आदींनी आक्रमण करून येथील संस्कृती, ज्ञान, परंपरा आदी नष्ट करण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. येथील विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांना आगी लावून वैज्ञानिक व आचार्य वृंदांना ठार मारून ज्ञान परंपरा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

आपले अनेक प्राचीन गृथी मुनी खूप विद्वान व वैज्ञानिक होते. आयुर्वेदात चरक, वाग्भट, सुश्रुत आदी नाट्याचार्य भरतमुनी, गणित शास्त्रात भास्कराचार्य, व्याकरण शास्त्रात, पाणिनी, कात्यायन, पतंजली, खगोलशास्त्रात ब्रह्मिंहोर, आर्यभट्ट, रसायनशास्त्रात नागार्जुन, दर्शनशास्त्रात कर्पिल, कणाद आदी मुनींचे नाव आदराने घेतले जाते. यांच्या शोधांचा आधार घेवून आजदेखील त्यावर पुढे संशोधन चालू आहे.

संस्कृत साहित्यात काव्य, नाटक, काव्यशास्त्र आदी खूपच गंभीर व बोधप्रद आहे. अशा गंभीर विषयावर आमच्या महाविद्यालयाच्या संस्कृत विभागातर्फे 'प्राचीन भारतातील ज्ञान वैभव' या विषयावर एका चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले आहे. या चर्चासत्रात अनेकांचे निबंध वाचन व विद्वानांचे व्याख्यान होणार आहेत. अशा या महत्त्वपूर्ण चर्चासत्राच्या यशस्वितीसाठी शिव छत्रपती शिक्षण संस्था लातूरच्या राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर व पश्चिम विभागीय केंद्र भारतीय सामाजिक विज्ञान व अनुसंधान परिषद मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले आहे. ज्यांच्या सहकार्याने ही राष्ट्रीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली आहे त्यांच्या सहकार्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो व कार्यक्रमाच्या सफलतेसाठी व स्मरणिकेच्या प्रकाशनासाठी शुभेच्छा व्यक्त करतो.

प्राचार्य, डॉ. महादेव गव्हाणे

INDEX

१. आयुर्वेदाचे महत्त्व डॉ.अपर्णा प्र. जिरवणकर	..... ०९
२. वेदांचा आर्थिक दृष्टिकोन डॉ.नयन कुमार आचार्य	..... १६
३. प्राचीन काळातील प्रशासन व्यवस्था प्रा. राजेंद्र प्रसाद किशनराव आर्य	..... २२
४. प्राचीन भारतातील शास्त्रे - संगीतशास्त्र डॉ.माधवी श्रीपाद जोशी	..... २६
५. अश्वयुगीन मानवाचे कलादालन - प्रागैतिहासिककालीन भारतीय चित्रकला लेफ्ट.डॉ.अर्चना टाक	..... ३२
६. निबंधग्रंथाची समृद्ध परंपरा प्रा. डॉ. प्रशांत बी. बिरादार	..... ३६
७. वैदिक वाङ्मयातील वास्तुशास्त्राची पार्श्वभूमी आणि विश्वकर्मप्रकाशः ग्रंथातील भूमिपरीक्षण सिद्धांत सौ. विनया मुगेंद्र बोधनकर	..... ३९
८. लातूर शहरातील संस्कृत शिलालेख प्रा.डॉ.प्रियदर्शनी पाटील	..... ४५
९. दशरूपक आणि नाट्यदर्पण या ग्रंथांमधील शृंगाररसविषयक विचार - तुलनात्मक अध्ययन श्रीमती शर्वरी विक्रान्त वैद्य	..... ५४
१०. महानुभाव आणि जीवतत्त्व विजय रोहिदास भोर	..... ६२
११. उपनिषदांतील भक्तिविचार बडे गणेश मुरलीधर	..... ६८
१२. बसवपुराण या संस्कृत हस्तलिखिताची ओळख प्रा. घाडगे शंकर धारबा	..... ७४

१३. भारतातील वैदिक ज्ञान (प्राचीन भारतातील ज्ञान वैभव) सौ. मोहिनी मकरंद जोशी	..... ७९
१४. भारतीय संस्कृतीचा प्राण संस्कृत भाषा प्रा. रमेश रामलिंग स्वामी	..... ८५
१५. वैदिक संस्कृत ग्रंथांत प्रतिपादित वैदिक मूल्यांचा आधुनिक शिक्षण प्रणालीत उपयुक्तता कु. पद्मवी ज्ञानोबा सुरवसे	..... ८८
१६. आर्यकालीन यज्ञसंस्था व संत ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत यज्ञस्वरूप अशोक सुदामराव रूपनोर	..... ९१
१७. प्राचीन भारतीय मूल्याधिष्ठित विचारांची प्रस्तुता प्रा. डॉ. अरुण चव्हाण	..... ९७
१८. भारतीय दर्शनमध्ये ईश्वराची संकल्पना ज्योती उद्धवराव मामडगे	..... १०१
१९. द्वादशदर्शनसंग्रहाच्या दृष्टीकोनातून भारतीय दर्शनशास्त्रविचार बालासाहेब दत्ता पोटे	..... १०५
२०. वेदोऽखिलो ज्ञानमूलम् तत्र ऋग्वेदः प्रा. डॉ. नरेंद्र धोंडीराम शिंदे	..... ११०
२१. ॥ कालिदाससाहित्ये प्रेमभावनायाः अभिव्यक्तिः ॥ सत्यकाम आर्य	..... ११६
२२. सचित्र पञ्चरत्नगीता इति हस्तलिखितस्य स्वरूपम् योगेश साहेबराव पाटील	..... १२२
२३. भारतीय विमानविद्या अनंत कुलकर्णी	..... १२७
२४. भारतेषु वैदिक ज्ञानम् सौ. वैशाली निशान्तः गौरीशेट्टीवार	..... १३३
२५. कणादरहस्ये तमोवादः अतुल ज्ञानोबा मस्के	..... १३९
२६. संस्कृत का शास्त्रीय वाङ्मय भारतीय सभ्यता का प्रतीक डॉ. सत्येंद्र संगापपा राजत	..... १४३

२७. प्रागैतिहासिक कला संचार तथा दृश्य संचार का अध्ययन डॉ.आशिष गंगाधर उजवणे	..... १४७
२८. भारतीय दर्शनां का विभाजन विनय व्यंकट गायकवाड	..... १५७
२९. ॥ वैदिकीकरण के बाद संस्कृत भाषा एवं साहित्य ॥ ओमप्रकाश बरबडे	..... १६२
३०. ॥ ध्वनि सिद्धान्त का साहित्य में योगदान ॥ ओमप्रकाश बरबडे	..... १६७
31. An Introduction to the Atharvaveda Dr. Rahul Vasantrao More	..... १७२
32. Rainfall Calculation in Scientific Treatises in Sanskrit Especially in B[hatsaChitā and K[ci-Parāśara..... १७७ Mr. Nikhil Dnyaneshwar Jagtap Dr. Aniruddha Mandlik	..... १७७
33. Selected Stories from Jātaka for Welfare of the Human Beings Priya Kamalakar Kamble	..... १८२
34. Shaivagama – An introduction of a tradition Shashikant B. Dargu	..... १८८
35. Kautilya Arthshastra For Good Governance Dr. Prakash Ratanlal Rodiya	..... १९१
36. The Elements of Peripeteia and Anagnorisis in Mrchhakatikam Dr. Sachin Bhandare	..... १९७
37. Importance of Sastradana in Jain Manuscript Culture Shailesh B. Shinde	..... २०२

***

१. आयुर्वेदाचे महत्त्व

डॉ. अपर्णा प्र. जिरवणकर
बी.ए.एम.एस., पीएच.डी.(संस्कृत)
औरंगाबाद, मो.क्र. ९४०४४८६८३३

रागद्विरोगान्स्तानुषक्ता नशेषकाय प्रस्तुतान् शोषान्।
आत्सुक्य मोहारतिदाञ्जनधान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥

(मंगलाचरण अष्टांगहृदय)

वेदामध्ये ज्ञानाचे दोन भाग मानले आहेत १. अविद्या २. विद्या

विद्यां चाविद्या च यस्तद्वेदोभयम् सह।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

जो मनुष्य विद्या आणि अविद्याला सोबताच जाणतो ते मनुष्य अविद्येद्वारे मृत्यूला जिकून विद्याद्वारे मोक्ष प्राप्त करतो येथे अविद्या म्हणजे भौतिक, रसायन, जीव, वनस्पति, अभियांत्रिकी तसेच आयुर्वेद चिकित्सेचा समावेश होतो. दुसऱ्या भागात म्हणजे विद्या मध्ये दर्शन, अध्यात्म, वेदांताचा समावेश होतो। आता अविद्यापेकी आयुर्वेद शास्त्र याविषयी - भारतात आयुर्वेदाची परम्परा वैदिक युगापासून सुरू झाली.

वेदातील वैद्यक परम्परा

वैदिक साहित्यामध्ये प्रसंगानुरूप वैद्यकसंबंधी जे उल्लेख प्राप्त होतात ते इतके महत्त्वपूर्ण आहे की त्यांच्या साहित्याने वैदिक कालीन आयुर्वेदाचा स्पष्ट परिचय मिळतो. ऋग्वेदातील भागामध्ये अश्विन नामक देव वैद्याचे चरित्र तसेच चिकित्सेचे वर्णन सापडते. अश्विनीकुमारांच्या चिकित्सेचे दृष्टान्त सुद्धा विलक्षण रोचक आहे. अश्विन ने वृद्ध चवन ऋषीला पुन्हा यौवन प्राप्त करून दिले युद्धामध्ये राजा खेलाची पत्नी विपश्यला हिचे शत्रुद्वारे पाय तोडले असता अश्विनीकुमारांनी लोखंडाचे पाय जोडून दिले. (ऋ. १/११६/१५) अश्विनीकुमारांनी दधिची ऋषीच्या मस्तकावर घोंड्याचे मस्तक लावले व मधुविद्याचे ग्रहण करून पुन्हा पुत्राचे मस्तक लावले. (ऋ. १/११६/१२) अशी चमत्कारिक कार्या आयुर्वेदाच्या उन्नतीचे द्योतक आहेत.

१४.

भारतीय संस्कृतीचा प्राण संस्कृत भाषा

प्रा. रमेश रामलिंग स्वामी
सहयोगी प्राध्यापक, संस्कृत विभाग,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, (स्वायत्त)
लातूर (महाराष्ट्र)
मो. न. ९७६७३९७८७७

भारतीय संस्कृतीचा प्राण संस्कृत भाषा आहे. ही जगातील सर्वात प्राचीन भाषा आहे. जगातील सर्वात प्राचीन पुस्तक ऋग्वेद संस्कृत भाषेत आहे. संस्कृत साहित्यात गृहस्थ धर्माचा विशेष महत्त्व दिले आहे. या भाषेतील आदिकाव्य वाल्मीकी रामायण गृहस्थ धर्माचा आदर्श दाखविणारे उदाहारण आहे.

राजा दशरथाचे आदर्श पितृत्व, कौशल्याचे आदर्श मातृत्व, भरताचे आदर्श भ्रातृत्व, श्री रामाचे आदर्श पुत्रत्व, सीतेचे आदर्श सतीत्व यातून आपणाला भारतीय संस्कृतीचे व संस्काराचे दर्शन होते. रामायण आज सुध्दा सर्व मानव जगतात एक आदर्श उदाहारण आहे. जो आज स्वार्थी मानव समाजाला दीपस्तंभा प्रमाणे मार्गदर्शन करतो.

संस्कृत भाषेतील साहित्यातून भारतीय समाजाच्या भव्यतेचे, उदात्त महान विचाराचे दर्शन होते. संस्कृत साहित्य जीवनातील विषम परिस्थितीत आनंद शोधण्यास मदत करते. संस्कृत साहित्य भारतीय संस्कृतीचा मुख्य वाहक राहिला आहे. भारतीय संस्कृतीचे प्राण आध्यात्मिक भावना, त्याग, तपस्या, तपोवन पासून अनुप्रणित व्यास, वाल्मीकी, कालिदास, भास, बाण, दण्डी, माघ इत्यादीचे साहित्य आहे. यांच्या रचना समाजातील विविध भावनांचे मनोहर दृश्य दाखवितात. भारतीय संस्कृतीच्या आध्यात्मिक मूल्यवान विचारातून संस्कृतीचे निखरलेले स्वरूप संस्कृत साहित्यातून दृष्टिगोचर होते. भारतामध्ये भारतीय संस्कृतीचा प्रचार तलवारीच्या माध्यमातून न होता तो साहित्याच्या माध्यमातून झाला आहे.

संस्कृत साहित्य जीवनातील चढ उताराला रथाच्या चाका प्रमाणे मानून आशावादी जीवन जगण्याची शिकवण देते. काव्य जीवनाची पूर्ण अभिव्यक्ती आहे.

खरा कवी सुख दुःखात राहत असतानाही वाढ आणि हास, राग आणि द्वेष, मैत्री आणि विरोध यांचे सत्य चित्रण करून मानवाला संघर्ष करतानाही विजय प्राप्त करण्याचा बहुमूल्य संदेश देतो. आजच्या धावपळीच्या जीवनात संस्कृत साहित्य आम्हाला आशावादी जीवन जगण्याची प्रेरणा देते.

वैदिक काळापासून आज पर्यंत भक्त भगवंताला तन्मयतेने समर्पित होऊन प्रार्थना करीत आला आहे. या संदर्भात ऋग्वेद मंडल १०, सूक्त ११४ मंत्र ८ मध्ये व यजुर्वेद अध्याय १६ मध्ये १६ व्या मंत्रात व श्वेताश्वतरोपनिषदात २२ व्या मंत्रात पुढील प्रार्थना आली आहे.

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे॥

यातून भक्ताची उत्कटता, देवाला समर्पण होण्याची शिकवण मिळते. अनेक वेळा समर्पणातूनच अनेक प्रश्नातून सूटका मिळते. संस्कृत साहित्य सर्व अंगाने परिपूर्ण आहे.

मानवी जीवनाच्या चार पुरुषार्थांचे त्यामध्ये धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष याचे विवेचन खूप विस्ताराने केले आहे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, भृगु यांची मनुस्मृति, वात्स्यायन यांचे कामसूत्र, विविध धार्मिक ग्रंथ, ज्योतिषशास्त्र गणित, विज्ञान, आयुर्वेद, वेद, पुराण, उपनिषद, गद्य काव्य, नाटक, कथा, रामायण, महाभारत इत्यादी आपल्याला जीवनाच्या प्रेयः शास्त्र आणि श्रेयः शास्त्र दोन्ही प्राप्त करून देणारे आहे. म्हणून संस्कृत बहुआयामी आणि विविधतेने नटलेले आहे. या सर्व शाखातून भारतीय संस्कृतीचे दिव्य दर्शन होते.

भाषे मध्ये शब्द कसे विकसित होतात. याचे ज्ञान आपणास संस्कृत भाषेच्या माध्यमातून प्राप्त होते. भारतीय आणि पाश्चात्य भाषांची जवनी संस्कृत भाषा आहे. काही भाषा संस्कृत पासून उत्पन्न झाल्या आहेत तर काही संस्कृत द्वारे विकसाला प्राप्त झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ संस्कृत भाषेतील पितृ शब्द हिंदी भाषेत पिता, पंजाबी मध्ये पिऊ, फारसी भाषे मध्ये पिटर, ग्रीक मध्ये पैटर, फ्रेंच मध्ये पैरे, इंग्रजी फादर, जर्मन भाषेत फादर होतो. या प्रकारे संस्कृत भाषेतील परिवर्तित होवून कशा प्रकारे विकसित झाले आहेत किंवा आजच्या स्वरूपास प्राप्त होत आहेत हे जाण्यासाठी संस्कृत भाषा उपयोगी आहे. भाषाशास्त्रा मध्ये ध्वनी, भाषा परिवर्तन होते.

मननात् मनुष्यः चिंतन मनन करणाने मनुष्य यः पुरि वसति सः पुरुषः अर्थात जो जगरामध्ये राहतो तो पुरुष नागरिक इत्यादी या प्रकारे भाषा कशी विकसित

झाले याचे सूक्ष्म अध्ययन केल्याने संस्कृत भाषा खूप उपयोगी आहे संस्कृत मध्ये एक म्हण आहे. अर्धमात्रा लाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैव्याकरणाः

संस्कृत ही संगणक युगामध्ये अतिशय उपयोगी भाषा आहे. यदिहास्ति तदत्यत्र यदिह नास्ति न तत् क्वचित् व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम् या वाक्यामध्ये संस्कृतची महती स्पष्टपणे सांगितलेली आहे. संस्कृत मध्ये विज्ञान, ज्योतिष, आयुर्वेद, गणित, भूगोल इत्यादी सर्व विषयांचा समावेश होतो आज याची आवश्यकता आहे. संस्कृत मध्ये आधुनिक भाषांचे बीज लपलेले आहे. आज रोज नवीन नवीन वस्तूंचे शोध लागत आहेत. यासाठी संस्कृत खूप उपयोगी पडत आहे. संस्कृत मध्ये विश्वातील सर्व सुख सामावलेले आहे.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे संतु निरामयाः

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग भवेत्

असे संस्कृत भाषेत म्हंटले जाते. अर्थात संस्कृत मध्ये अखिल विश्वाच्या सुखाची कामना केलेली आहे. अशी श्रेष्ठ उदात्त विचारांना वृद्धिंगत करणारी आपली संस्कृत भाषा आहे. शेवटी या प्रकारे म्हणता येईल संस्कृत विश्व साहित्यातील पद्यप्रदर्शक, मार्गदर्शक असणारी भाषा आहे. जीवनदर्शक आचार शिक्षण इत्यादी सर्व काही देणारी भाषा संस्कृत भाषा आहे. आध्यात्मिक भौतिक उन्नती करणारी ज्ञान विज्ञानाला वाढवणारी अशी ही संस्कृत भाषा आजच्या काळात खूप उपयोगी आहे. म्हणूनच संस्कृत भाषा ही भारतीय संस्कृतीचा प्राण आहे.

संदर्भग्रंथ सूची -

१. संस्कृत साहित्य का इतिहास - आचार्य बलदेव उपाध्याय
२. संस्कृत साहित्य का इतिहास - डॉ. उमाशंकर शर्मा 'कवि'
३. संस्कृत साहित्य का समालोचनात्मक इतिहास - डॉ. रामविलास चौधरी
४. संस्कृत निबंध शतकम् - डॉ. कपिलदेव द्विवेदी
५. हितोपदेश
६. अनुवाद चंद्रिका - डॉ. यदुनाथ मिश्रा
७. श्री रुद्राध्याय - रुद्र पुस्तकालय लातूर

***